

Knihy v poddanosti politice, knihy v područí trhu: proměny českého nakladatelského průmyslu v druhé polovině 20. století

Kateřina Kirkosová

Jiřina Šmejkalová: **Cold War Books in the ‘Other’ Europe and What Came After.** Leiden, Boston: Brill, 2010.

Komparování sociálních systémů, které fungují na bázi centrálně plánovaného hospodářství versus hospodářství tržního, je v jistém smyslu téma nutkavé. Navzdory faktu, že ekonomové pečlivě propočítali míru efektivity dílčích složek obou systémů, navzdory empirickým analýzám sociologickým a historiografickému pozorování politických kontinuit a zlomů – cosi klíčového, byť velmi subtilního jako by zůstávalo stále skryto. K vyplnění této mezery chce přispět nová kniha socioložky a literární historičky Jiřiny Šmejkalové. Jmenuje se *Cold War Books in the ‘Other’ Europe and What Came After* a autorka v ní nejen navazuje na svou předchozí badatelskou práci (jmenujme alespoň titul *Knihy: k teorii a praxi knižní kultury*), ale v jistém smyslu zde i své porůznu roztroušené poznámky syntetizuje. Slovy autorky, kniha mapuje procesy „budování a rozkládání centrálně kontrolovaného systému knižní produkce a recepcí“. Chce se přitom soustředit na vystižení komplexního charakteru „sociální, materiální a symbolické reprodukce tištěného textu“. Tedy na měnící se vzorce produkování, rozšiřování a čtení knih, jak fungovaly v prostoru zemí tzv. Východního bloku (se zvláštním zřetelem k situaci v Československu) v průběhu posledních padesáti let.

Text Šmejkalové je v českém kontextu průlomový pro svou perspektivu a definici výzkumného záměru. Slibuje zkombinovat východiska literárně-historická, kulturní a sociologická. Knihu (materializovaný literární text) chápe autorka jako *komplexní sociální instituci*, nikoli pouze jako kuriozitu sui generis, jako neživotný a lehce nahraditelný nosič „vědění, významu či estetické hodnoty“ (s. 14). Autorka explicitně odkazuje na vymezení kultury Raymonda Williamse (např. Williams 1985; Williams 1992), které se stalo základem pro nasměrování přemýšlení a psaní mnoha teoretiků hlásících se k tradici britských kulturních studií. V návaznosti na ně Šmejkalová pochopitelně poznamenává, že je žádoucí zahrnout do interpretace literatury způsoby, jakými se tyto texty vlamují do každodennosti sociálních aktérů a kreativně či repetitivně na ní participují. Proč? Šmejkalová poukazuje na pevnou zakotvenost literárního provozu v širších sociálních strukturách. Doplňujíc svá metodologická východiska o inspirace z četby Roberta Darntona (např. Darnton 1982; Darnton 1996) autorka tvrdí, že knihy mohou fungovat jako citlivé seismografy sociální změny.

Na této tezi pak Šmejkalová staví centrální předpoklad své studie: na základě studia knižní kultury a jejích vnitřních diskurzivních zlomů či kontinuit můžeme lépe porozumět jistým aspektům společnosti, k níž přísluší. Zkoumání knižní praxe nám tedy může pomoci pochopit hlouběji například interní dynamiku tzv. Sametové revoluce, uchováme-li konkretizovaný časoprostorový rámeček předložené studie. Podle Šmejkalové totiž platí, že pro interpretaci této události (a mnoha jiných, spojených se srovnáváním různých aspektů centrálně plánované vs. tržní ekonomiky) je stále charakteristický pohled simplifikovaný a ostře polarizující; tj. takový, který pracuje s binárními opozicemi jako Východ vs. Západ, totalita vs. demokracie, oficiální kultura vs. underground atp. Autorka toto stanovisko nezavrhuje, nicméně upozorňuje na přínosy jiného způsobu perspektivace. Chce se soustředit na kontinuity i tam, kde jsou na první pohled zřetelné jen zlomy, a dosavadní poznání tak doplnit a ozvláštnit.

Kniha je rozčleněna do tří hlavních částí a celkem do devíti kapitol. V prvním oddílu, pojmenovaném *The Command Book Project: Origins and Feedbacks*, autorka zešíroka shrnuje východiska tzv. *books studies*. Navzdory mnohoslibnému úvodu působí první kapitola poněkud rozpačitě. Roztěkanost autorčiny pozornosti, způsobená snad bolestným vědomím, že mnoho

je třeba vyslovit, avšak prostor k promlouvání je limitován, je evidentní. Nejprve prodlévá u úvah o tom, jak je těžké definovat knihu (což navíc nijak nevyjasňuje a spokojuje se s lineárním seřazením notickek o rozmanitých přístupech). Poté se přesune ke statistikám o nerovném rozdělení celosvětové knižní produkce (přičemž čtenáři trochu kazatelsky připomíná, jak málo dat máme ve skutečnosti k dispozici a kolik neprobádaných archivů zřejmě nikdy prohledat nestihneme). Krátce se zastaví u formalismu ruského a českého (*sic*) a následně se rozepíše o Engelsově spisu o formování dělnické třídy v Anglii.

Nepopírám, že mezi všemi zmiňovanými fragmenty může existovat cosi spojujícího. Jako problematické proto nevnímám principiální různorodost shromážděných informací, ale to, že autorka sama se je nepokouší nijak utřídit. Její pozice je neviditelná. Text je tedy zvláštním způsobem objektivizován, což jej ale spíše poškozuje. Posbírané informace jsou totiž příliš kusé na to, aby kniha mohla sloužit jako tematické kompendium, zároveň ale příliš nesourodé, aby mohly figurovat vedle sebe bez přehledného vysvětlení jejich vztahu k projednávanému problému, k linii hlavní argumentace. Tato specificky uspořádaná neuspořádanost (parafrázujeme-li autorčino zalíbení ve zdánlivě paradoxních spojeních), jejíž pravidla lze nahlédnout až po pečlivém opakovaném čtení, nutně vyvolává otázky principiálně hnidopišské, jejichž relevance však postupně vzrůstá. Například: proč autorka volí určité příklady, a ne jiné (formování dělnické třídy v *českých* zemích)? Nebo: proč jsou některé klíčové pojmy vysvětleny tak podrobně až polopatisticky a jiné vůbec (text vs. diskurz)? Nebo (čímž předznamenávám hlavní problém knihy): proč autorka poznatky vzájemně nekonfrontuje, nehledá mezi nimi souvislosti a rozpory, proč je nekontextualizuje a dovoluje vznik dojmu, že navzdory svým kulturně laděným proklamacím tak trochu reprodukuje jeden z favorizovaných mýtů tradiční literární vědy, že text promlouvá sám za sebe? Opomenutí, resp. implicitní odmítnutí možnosti reflektovat vztah mezi marxismem jako filozofickým systémem a konkrétní československou komunistickou totalitou jako politickou praxí už pak čtenáře zřejmě moc nezaráží. Tento lapsus ovšem hodnotím jako promeškání šance přesvědčivě doložit propagovanou formulku o důležitosti zkoumání kulturních fenoménů (zde: knih) pro hlubší porozumění dané společnosti a nezůstat jen u hezkých slov.

Naznačené pochybnosti jsou druhou kapitolou spíše potvrzeny než rozptýleny. Šmejkalová zde popisuje formování pravidel nakladatelského provozu ve státech s plánovaným hospodářstvím (*Red Model*). Zatímco její poznámka o paralele mezi myšlením ruských bolševiků a francouzským poststrukturalismem („the Russian Bolsheviks regarded the printed text in the manner Derrida described as ‚the civilisation of the book‘, s. 43–44) působí úsměvně, mnohé jiné formulace už tak radostiplné nejsou. Autorka popisuje, jak se ke knižní kultuře přistupovalo v Rusku, a následně předkládá propracovaný soupis studií a výzkumů dotýkajících se nějak literárního provozu v zemích Východního bloku, nejčastěji fenoménu čtenářství. Ty spolu – nyní už očekávatelně – nejsou propojeny ani nejsou šířeji kontextualizovány. Co mi zde ale připadá ještě problematičtější, je autorčin ironizující postoj ke komunistickému režimu jako celku, který je citelný tu více, tu méně. Šmejkalová evidentně preferuje nakladatelský systém, jak funguje v zemích s tržním hospodářstvím (hovoří například o „tradičním propojení nabídky a poptávky“, s. 49, které chtěl regulovaný systém publikování deformovat; tuto snahu o kousek dál pojmenovává jako falešnou touhu po „osvobození“ knihy od vrtochů „trhu“, s. 59) Explicitně to nepřiznává. Myslím si ale, že tento kriticky nedostatečně distancovaný přístup k předmětu zkoumání autorce opět významně zužuje argumentační prostor a její výsledky proto předem částečně marginalizuje. A dále, nerozumím úplně tomu, jak je ideově slučitelné ironizovat komunistické slogany o funkci literatury a odstranění „kapitalistického“ principu trhu („Literatura do rukou lidu!“) a zároveň se hlásit k tradici (neomarxistických!) kulturních studií. Znovu je nutné velmi litovat nereflektování vztahu mezi marxismem a komunismem, jak bylo naznačeno výše.

Ve druhé části knihy (*Manufacturing Cold War Books*), kam patří kapitoly 3, 4, 5 a 6, autorka přechází ke sledování nakladatelského průmyslu v tehdejší Československu. Ve třetí kapitole se zamýšlí nad nepatříčností jednosměrných definicí cenzury a rezistence. Z „těšitelsky optimistického“ pohledu se autorčino upozorňování na ambivalenci, unikavost a různocnění pojmů zdá být užitečným a celkem přehledným. Z pozice kritika nemilosrdného je nicméně nutné dodat, že by textu výrazně prospělo přehlednější členění a především, podepření krásných úvah praktickými příklady vlastní práce. Takto vzniká dojem, že Šmejkalová ze samozvaně nadřazené pozice rozděluje práci svým žákům a následovníkům, prezentujíc své poznámky o nejednoznačnostech pojmů jako osvětitelské. To z mnoha důvodů nepůsobí příliš dobře a koneckonců ani přesvědčivě. Ve čtvrté kapitole Šmejkalová popisuje snahy o regulování literatury, jak se v průběhu dějin projevovaly v českých zemích (od dob pátera Koniáše), a související úsilí o kultivaci čtenářského vkusu. K oficiálním proklamacím komunistického režimu o hrozící „infantilizaci vkusu“ širokých vrstev lidu a „škodlivosti konzumního čtiva“ překvapivě nepoznamenává nic jízlivého z pozic kulturních studií – setrvává jen u svého stanoviska „východoevropského intelektuála“ (s. 193), který režim zažil a má právo jej i glossovat.

V páté kapitole se Šmejkalová zabývá obdobím normalizace a věnuje se jednak důsledkům zpřísněné státní politiky vůči nakladatelskému průmyslu, jednak občanským praktikám rezistentního přizpůsobování se tomuto „nepřátelskému“, oficiálnímu režimu. V případě prvního se opírá o studium archivních materiálů a o informace z uskutečněných výzkumů; znovu by bylo možno připomenout výtku o autorčině rezignaci na pročišťování shromážděného materiálů. V případě druhém nabízí teoretické úvahy, vycházejíc z Havlova příběhu o zelináři (známého z eseje *Moc bezmocných*). Kombinuje jej s konceptem *performativity* Judith Butler a bez přesvědčivých dokladů jej generalizuje jako charakteristický pro jednání většiny československých občanů v dané době, což lze hodnotit jako jisté selhání, byť parciální. Zároveň se zde ve své nahotě vyjevuje jiný problém: jestliže autorka tolik zdůrazňuje svůj kulturní background a prezentuje performativitu a praktiky aktérů jako své klíčové pojmy, proč pracuje téměř výhradně s materiály z archivů? Jak zde objevit onen „nezprostředkovaný“ přístup ke každodenním praxím? A jak se její zkoumání potom liší od klasické historiografické deskripce, vůči níž se úvodem vymezuje? V šesté kapitole Šmejkalová přibližuje fungování nakladatelských domů. Jako exemplární si vybírá případy Hrabala a Seiferta a na nich demonstruje propojenost politiky s redakční praxí. Bohužel ji tyto individuální příběhy strhávají k zdlouhavým opisům dílčích peripetií, jimiž si Hrabal i Seifert prošli a potenciální klíčová zjištění tak trochu utápí v balastu slov.

Třetí část knihy (... *and What Came After*), obsahující kapitoly 7, 8 a 9, chce zachytit situaci českého nakladatelského průmyslu po roce 1989. Zde autorka (konečně!) čerpá i z 22 hloubkových rozhovorů s těmi, co s knihami pracují (nakladatelé, nakladatelští redaktori, knihkupec). V sedmé kapitole shrnuje rozmanité poznámky z analýz procesu transformace a připomíná, že zatímco západní vědci mají tendenci nahlížet jej primárně jako situaci hlubokých zlomů, místní badatelé se soustředí spíše na sledování kontinuit mezi oběma sociopolitickými systémy. V osmé a deváté kapitole Šmejkalová popisuje změny, které se odehrávaly v nakladatelském průmyslu: procesy privatizace majetku (konec centrálního přerozdělování papíru, rozpad staré distribuční sítě, příležitosti k tunelování bohatých, avšak rigidních firem aj.) a orientace na jiný model trhu, vyžadující jiné obchodní strategie (rozhodování o volbě titulů k publikaci, o nákladu, o formách propagace atp.).

Souhrnem: dovolím si trvat na svém soudu, že kniha Šmejkalové je v českém kontextu průlomová pro svou perspektivu a definici výzkumného záměru. Co je však velmi tíživé a místy drtivé, autorce se příliš nedaří tato východiska aplikovat na reálnou výzkumnou práci. Jinými slovy, k úvodnímu tvrzení, proč je důležité vnímat knihu jako komplexní sociální instituci, je připojeno minimum výrazně přesvědčivých argumentů – můžeme, ale nemusíme tomu věřit.

Souvisí to jednak s volbou zkoumaného materiálu (informace z archivů a dříve uskutečněných výzkumů), která významně komplikuje studium toho, jak jsou knihy zapojeny do každodenní praxe sociálních aktérů a šířeji pak do systému sociálních institucí. A souvisí to rovněž se způsobem práce Šmejkalové s těmito zdroji, kdy autorka jakoby pod mohutným závalem všech rozmanitých informací nenachází sílu na to, aby je protřídila a vztáhla k předmětu svého zkoumání. To už nejen komplikuje, ale fakticky zamezuje naplnění cílů, které si autorka úvodem vytkla. Samozřejmě připouštím, že jde o cíle dalekosáhlé a přesahující možnosti monografie a že by tedy snad bylo žádoucí hodnotit pozitivně fakt, že teoretický horizont Šmejkalové nekončí u konkretizovaného výzkumného projektu. Nicméně: tyto dva aspekty – teoretická východiska a vlastní analýza – v předloženém textu existují vedle sebe, aniž by jeden pomáhal vysvětlovat druhý, aniž by druhý ozvláštňoval první. Míra jejich překrytí je minimální, což myslím je sporné. A dále, autorčina proklamovaná syntéza východisek (literárně)-historických, kulturních a sociologických je velmi nevyvážená a první z jmenovaných jasně dominuje. Snad je to kvůli zhlédnutí se ve stylu psaní Roberta Darntona, s jehož figurou Šmejkalová zachází jako s nezpochybnitelnou autoritou. Jejím textu to ovšem neprospívá, protože aplikace klasické „objektivní“ historiografické metody na studium jednání aktérů ne-problematická *není* a nějaké vysvětlení by rozhodně zasloužila. Tím se znovu z jiné strany vracíme již k výše poznamenanému: autorka informace shromažďuje, ale nekonfrontuje a nic neproblematizuje – vše jakoby bylo řešitelné, na vše lze pravdivě odpovědět, studujeme-li dostatečně usilovně. Tato míra sebejistoty je v nervózní postmoderní realitě skutečně obdivuhodná – nebo možná i podezřelá. Takže ačkoli platí, že *Cold War books* je publikace rozsáhlá a informacemi nabitá, je to stejnou měrou text interpretačně uzavřený až uzamčený, což jeho výpovědní hodnotu přece jen významně relativizuje.

Literatura

- Darnton, Robert. 1982. *Literary Underground of the Old Regime*. Harvard University Press.
- Darnton, Robert. 1996. *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. W. W. Norton & Company.
- Havel, Václav. 1990 [1978]. *Moc bezmocných*. Praha: Lidové noviny.
- Šmejkalová, Jiřina. 2000. *Kniha: k teorii a praxi knižní kultury*. Brno: Host.
- Williams, Raymond. 1985. *Keywords: a vocabulary of culture and society*. New York: Oxford University Press.
- Williams, Raymond. 1992. *The long revolution*. London: Hogarth Press.